

विद्यावार्ता®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

जणनायक बिरसा मुंडा

डॉ. गजानन रामराव हाणवले

एम.ए., एम.फिल, सेट, पी.एच.डी.,
सहाय्यक आध्यापक व राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
वसंतराव नाईक महाविद्यालय, औरंगाबाद

डॉ. शिवाजी एफ बोधीकर

एम.ए.बी.एड.एम.फील, पी.एच.डी.सेट
डी.आर.के कॉलेज ऑफ कॉमर्स, आझाद चौक, कोल्हापूर

डॉ. सुनिता जी. कांबळे (वनंजे)

एम.ए., बी.एड., पी.एच.डी.,
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
सामनास आठवले कला, वणिज्य, सायन्स महाविद्यालय
चौका, ता.जि. औरंगाबाद

PRINCIPAL

f.s.s's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Kri, Tal. Cheri, Dist Dh. 16

MAH/MUL/03051/2012

ISSN :2319 9318

बिरसा मुंडा यांचे कार्य : एक जनआंदोलन

संपादक मंडळ

प्रा.डॉ.गजानन रामराव हनवते
एम.ए., एम.फिल, सेट,पी.एच.डी.,
सहाय्यक प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,वसंतराव नाईक महाविद्यालय, औरंगाबाद

डॉ.शिवाजी फ.बोधीकर
एम.ए., बी.एड., एम.फिल, पी.एच.डी.सेट,
डी.आर.के. कॉलेज ऑफ कॉमर्स, आझाद चौक, कोल्हापूर

डॉ.सुनिता जी.कांबळे (वनंजे)
एम.ए., बी.एड., पी.एच.डी.,
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
रामदास आठवले कला, वाणिज्य, सायन्स महाविद्यालय, चौका, ता.जि. औरंगाबाद

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

PRINCIPAL
T.S.S.'s Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desate Science College
Sakri, Tal. Dhule, Dist. Dhule

धुळे व नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासींचे सांस्कृतिक जीवन

डॉ. शरद बाबुराव सोनवणे

सहाय्यक प्राध्यापक - राज्यशास्त्र विभाग,
श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व कॅ.डॉ.
भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री,
जि.धुळे

प्रस्तावना

धुळे व नंदुरबार जिल्ह्यात प्रामुख्याने मैदानी प्रदेशात 'भिल्ल' या आदिवासी जमातीचे वास्तव्य आहे. तर सातपुडा पर्वताच्या सानिध्यातील पहाडी पट्ट्यात, घनदाट जंगलाच्या भागात प्रामुख्याने 'पावरा' या आदिवासी जमातीचे वस्तीस्थान आहे. यासोबतच 'कोकणी' व इतर काही आदिवासी जमाती या जिल्ह्यांमध्ये वास्तव्य करून आहेत. या आदिवासी समाजाने आजही आपली पारंपारिक संस्कृती जपून ठेवलेली आहे. आदिवासींची दैवते ही त्यांच्या जीवन जगण्याशी निगडित असून निसर्गातील घटक म्हणजेच त्यांची दैवते असतात. आदिवासींची निसर्गप्रती असलेली कृतज्ञतेची भावना व श्रद्धा यामधूनच त्यांची दैवते निर्माण झालेली आहेत. याबरोबरच आदिवासींचे सण-उत्सव हे देखील निसर्गाला साद घालणारे असतात. त्यामुळे आदिवासी समाजाचे सांस्कृतिक जीवन हे निसर्गप्रमाणेच विशुद्ध स्वरूपाचे असल्याचे दिसते. त्याचा थोडक्यात वेध घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तूत शोधनिबंधात केला आहे.

आदिवासी परंपरा - वृक्ष व प्राणीपूजा

आदिवासींच्या धार्मिक परंपरा निसर्ग आणि प्राणी पूजेतून निर्माण झालेल्या आहेत. निसर्गातील अनाकलनीय हे पूजनीय मानण्याची परंपरा भारतीय संस्कृतीत वैदिक काळापासून चालत आलेली आहे.

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 8.014 (IJIF)

PRINCIPAL
T.S.S.'s. Smt. V.U. Patil Arts &
Late Dr. B.S. Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

आकाश, चंद्र, सूर्य, तारे, ढग, वृक्ष, डोंगर, वाघ, सिंह, साप, विंचू, आकाशात लखलखनारी वीज अशा निसर्गनिर्मित सजीव व निर्जीव वस्तूंची आणि प्राण्यांनी आदिवासी लोक पूजा करतात. त्याशिवाय आपल्या पूर्वजांना आणि पितरांनाही देव मानतात. त्यामुळे भूत-पिशाच देखील त्यांना देवासारखे वाटतात. आदिवासी समाज हा निसर्गाशी जवळीक साधणारा असून त्यांचे जीवन आणि संस्कृती हे जंगल, डोंगर व दर्याखोऱ्यांच्या सानिध्यात अलगदपणे फुलते व बहरते. त्यामुळे आदिवासी संस्कृतीत वेगवेगळ्या वृक्षांना जीवनातील विविध धार्मिक विधीप्रसंगी देव मानून पूजले जाते. वृक्षांप्रमाणेच वाघ, बैल यांची आदिवासी पूजा करतात. 'कोकणी' या आदिवासी जमातीत डोंगर देवाची पूजा केली जाते.

निसर्गाशी निगडीत आदिवासींची दैवते व श्रद्धास्थाने

१. निलीचारी

पावसाळ्या प्रारंभ होऊन जमिनीवर अंकुरणारे गवत बोटभर वाढल्यावर भिल्ल या आदिवासी जमातीचे लोक निलीचारी पूजनाचा दिवस ठरवितात. पूजेच्या दिवशी प्रत्येक घरातील व्यक्ती पूजेत सहभागी होतात. कारण ही वार्यावर डोलणारी हिरवाई त्यांच्या गाई-गुरांच्या, शेळ्या-मेंढरांच्या तोंडाचा घास होण्यापूर्वी निसर्गाप्रती कृतज्ञता व्यक्त करण्याचा हा दिवस असतो. भिल्ल लोक हा पूजाविधी करताना निसर्गाप्रती नतमस्तक होऊन आणि घरणी मातेला वंदन करून भूत-प्रेत व मृतात्म्यांना दारूचे अर्घ्य देतात. तसेच नारळ फोडून भूमातेकडून आणि निसर्गाकडून अशाच कृपावर्षावाची कामना करून घरी परत येतात. भिल्ल निलीचारी पुजतात, त्याप्रमाणेच पावण जमात निलपा या दैवताची पूजा करतात.

२. वागदेव

खानदेशातील आदिवासी समाजात वागदेवाची (वाघाची) पूजा केली जाते. धुळे-नंदुरबार जिल्ह्यातील सपाट प्रदेशात रहणारे भिल्ल नारळी पौर्णिमेच्या संध्याकाळी वागदेवाची पूजा करतात. तर नवापूर तालुक्यात पोळ्याच्या दिवशी म्हणजेच चौवरी आमास च्या पूर्वसंध्येला वागदेवाची पूजा केली जाते. आदिवासींचे

दैनंदिन जीवन हे कष्टमय आणि जंगल संपत्तीवर अवलंबून असते. त्यांच्या जीवनाचा आधार असलेले पशुधन हे त्यांना रोजच जंगलात चारण्यासाठी घेऊन जावे लागते. जंगलातील वाघ सिंह यासारख्या श्वापदांपासून आपल्या पशुधनाचे संरक्षण व्हावे या भीतियुक्त श्रद्धेतून त्यांनी वाघाला आपले दैवत मानले आहे.

३. खेतराडचे देव

वागदेवाच्या पूजेच्या विधीनाट्यनंतर लगेच दुसऱ्या दिवशी सूर्योदयापूर्वी खेतराडचे देवाची पूजा केली जाते. खेतराडचे देव म्हणून शेता आणि परसबागेत पळसाची किंवा सागाची फांदी रोवून नारळ फोडतात. यामागे आदिवासींचा असा समज आहे की 'वागदेव' (वाघ) फिरत असताना त्याला खेतराडचे देवाचे प्रतिकरूपी पळसाच्या किंवा सागाच्या फांद्या दिसल्यावर इथे आपली पूजा झाली आहे, असे वागदेव समजतो. त्यामुळे तेवढ्या परिसरात तो उपद्रव करित नाही, अशी आदिवासींची श्रद्धा आहे.

४. गोवाल देव

'गोवाल देव' म्हणजे 'श्रीकृष्ण पूजन' होय. गोवाल देव'च्या दिवशी प्रामुख्याने ज्यांच्या घरी गाईगुरे आहेत अशा प्रत्येक व्यक्तीच्या घरी गोठ्यांची पूजा करतात. त्यानंतर गावातील पंचवीस-तीस माणसे, अनुभवी अशा वयोवृद्ध व्यक्तीसोबत जंगलात वनऔषधी शोधायला जातात. पावसाळ्यात गाई-गुरांची खूर सडतात, पोट बिघडते, कधी-कधी सर्पदंश होतो. यावर औषध उपचार करण्यासाठी ही वनऔषधी जंगलातून शोधून आणली जाते.२

वरील सर्व आदिवासींची प्रतीकात्मक मानस दैवते आहेत. प्रत्येक देवतेच्या निर्मितीमागे, त्यांच्या पूजाविधीमागे निश्चित असे प्रयोजन असून आपल्या व पशुधनाच्या संरक्षणासाठी आदिवासी लोक हे सर्व विधी सामूहिक पद्धतीने करतात.

आदिवासी भिल्ल जमातीच्या कुलदेवता

यहामोगी उर्फ देवमोगरा, राजापांठो, विनोदेव, गिंबदेव, पांडोर ही भिल्लांची दैवते असून या दैवतांच्या मूर्ती आहेत. या दैवतांमध्ये अस्तंबा हे देखील त्यांचे श्रद्धेय दैवत आहे. त्यांच्या संप्रदायाच्या संदर्भात विचार

केल्यास आपमंडळ, भतिजी मंडळ ओ.सी. हे तीन प्रमुख कोणता आहेत. या आपमंडळांचा संदर्भ असणारे 'देवगोवी' हे धडगाव तालुक्यातील एक गावही भिल्लांच्या दृष्टीने श्रद्धास्थान आहे. या कुलदैवतांची व श्रद्धास्थानांची थोडक्यात माहिती पुढीलप्रमाणे आहे.

१. याहामोगी उर्फ देवमोगरा

'याहामोगी' हे केवळ थुळे-नंदुरबार जिल्ह्यातील भिल्लांचीच नव्हे तर गुजरात व मध्यप्रदेश या राज्यातील आदिवासींचे देखील दैवत आहे. याहामोगीचे मंदिर गुजरात, मध्यप्रदेश आणि महाराष्ट्राच्या सीमेवरील 'तीन खूना' या गावी आहे. या देवतेचा मौखिक परंपरेतून पिढ्यापिढ्या चालत आलेला खूप प्राचीन इतिहास असून तो महाभारतपूर्व काळाशी जोडलेला आहे. महाभारतपूर्व काळात सातपुड्यातील 'दाब' हे थंड हवेचे स्थळ आदिवासी राज्याचे शक्तिस्थान होते. याहामोगी किंवा देवमोगरा या नावाने ओळखली जाणारी ही देवता नवसाला पावणारी जागृत देवी असल्याची आदिवासींचा श्रद्धा आहे. भिल्ल लोक या देवीला नवस करतात व नवसपूर्ती झाल्यावर देवीला कोंबडी किंवा शेळीचा बळी देतात अथवा जिवंत सोडून देतात. देवीची मूर्ती धान्याच्या कोठीत असून तिच्या एका हातात गाई-गुंग्यांचा कासर तर दुसऱ्यात हातात दुधाची चरवी आहे. महाशिवरात्री पासून या देवीच्या यात्रेला प्रारंभ होतो व होळीनंतर रंगपंचमीला या यात्रेची सांगता होते. लोक महाशिवरात्रीचा उपवास करून दोन-दोन दिवस रंगेत उभे राहून याहाचे दर्शन घेतात व उपवासाचे पारणे फेडतात.३

२. अस्तंबा

नंदुरबार जिल्ह्यातील भिल्लांचे अस्तंबा हे दैवत असून वैदिक काळात वैदिक वांगमयात सातपुड्याचा उल्लेख ऋषक म्हणून येतो. या सातपुड्याच्या रम्य वनरईने नटलेल्या सर्वोच्च शिखराला अस्तंबा म्हटले जाते. महाभारतातील आचार्य द्रोणाचार्यांचा पुत्र अश्वस्थामा या परिसरात राहतो असा भिल्लांचा समज आहे. यासंदर्भात भिल्लांच्या बोलीभाषेत प्रचलित असलेल्या मौखिक स्वरूपातील दंतकथा व आख्यायिका आहेत. अस्तंबा पूजनाची परंपरा भिल्लांमध्ये कित्येक शतकापासून रूढ आहे. खानदेशातील आदिवासी

बांधवांना अस्तंबा श्रद्धेय आणि पूजनीय आहे. धनत्रयोदशीच्या दिवशी हे सर्वोच्च शिखर भाविक सर करतात. याहाच्या पूजेला साळ, भगर असे दीर्घकाळ टिकणारे धन नेले जाते तर अश्वत्थाम्याच्या पूजेसाठी शेतातूनच भाताच्या मुठभर रोपाची जुडी तयार करून नेली जाते. भाविक ढोल, डफाच्या तालावर नाचत गात अस्तंबाच्या दर्शनाला जातात. अस्तंबाच्या दर्शनाला फक्त पुरुष जातात. परंतु तेथे जाण्यापूर्वी पाच-सात दिवस पुरुषांना व्रतस्थ राहून ब्रह्मचर्याचे पालन करावे लागते. दीपावलीच्या दिवशी अस्तंबाचा पुजारी अश्वत्थाम्याची पूजा करतो. पूजेच्या दिवशी पहाटेच पूजेचे सर्व साहित्य तोरणमाळहून आणले जाते. तोरणमाळशी आदिवासींची अतूट आणि अनामिक श्रद्धा जोडली गेलेली आहे. भिल्लांचे कुलदैवत असलेल्या 'याहादेवी'च्या पूजेचे साहित्य देखील तोरणमाळहूनच आणले जाते, असे म्हणतात.

आदिवासी पावरा जमातीच्या देव-देवता

पावरा या आदिवासी जमातीत पुढीलप्रमाणे अनेक देव-देवता आहेत. होलका-ऊली, इंदिराजा, बापदेव, गोविदेव, हिच्चारदेव, हुंडोव, गिरहुण, करहण/कणसरी, सीतामाता, कोवदेव, खोवो, खांदिराजा, आदठी, आयखेडा-आयकुट्टी, वीरदाती, वीरदाता, ओछावत, चांदहुरेज, कुंभायराणा, हिच्चारान, खारीवहायलो, बिजलाकुवर, डुडोदर्या, मॅब्वेतारे, वाहत्या बामण, सुहुराणा, खेतरपाल, पांढर माता, राणी काजल इत्यादी. या पावरा जमातीच्या देव-देवतांना मूर्तीचे रूप नसते. तर चिकन दगड गोठ्यांना शेंदूर लावून मोकळ्या जागेवर त्यांची स्थापना केलेली असते. त्यामुळे पावरा जमातीच्या देवदेवतांची देवळे किंवा मंदिरे आढळत नाहीत.५

नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाच्या प्रत्येक पावरा जमातीच्या घरात 'गिरहुण' म्हणजे कुलदेवता असतेच. अडीच-तीन फुटाचे सागाचे लाकूड जमिनीत रोवले जाते, त्यास ते गिरहुण कुलदेवता मानतात. पावरा लोकांच्या कुळातील रितीरिवाजानुसार कुलदेवतेची स्थापना केलेली असते. काही पावरा कुळातील लोकांच्या चुलीजवळ ही गिरहुण देवता असते. तर काही पावरा कुळातील लोक स्वयंपाक

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 8.014 (IJIF)

PRINCIPAL
Smt. V. U. Patil Arts &
Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

घरातील भिंतीतील सागाच्या खांबास कुलदेवता मानतात. काही पावरा लोकांची कुलदेवता त्यांच्या कुळातील रिवाजानुसार मधल्या घरात असते. तर काहींच्या दाराजवळ असते. मराठी सण, उत्सव, विवाह आदी समारंभ साजरा करण्यापूर्वी अथवा ग्रामदेवतेची पूजा करण्यापूर्वी या गिरहोन जवळ पणती लावतात. याप्रकारे प्रथम कुलदेवतेच्या पुजेनंतरच पुढील विधीला सुरुवात केली जाते.६ घरात नववधू आल्याबरोबर तिने प्रथम गिरहोन च्याच पाया पडले पाहिजे अशी प्रथा पावरा जमातीत प्रचलित आहे. गिरहोन ला पाया पडल्यापासून नववधूला त्या घरातील सुन म्हणून मान्यता पावते.७

धुळे व नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासींचे सण—उत्सव

धुळे व नंदुरबार जिल्ह्यातील 'भिल्ल' या आदिवासी जमातीमध्ये चोवरी आमास (पोळा), नोवाया—दोहरो (नवरात्री—दसरा), दिवाळी(दिवाळी), ओली बाय(होळी) हे प्रमुख सण—उत्सव साजरे केले जातात. त्याचप्रमाणे 'पावरा' या आदिवासी जमातीत इंदल, होळी, दिवाळी, पोळा हे सण—उत्सव अनोख्या पद्धतीने साजरे केले जातात. त्यातही होळीच्या सणाला 'पावर' समाजात अनन्यसाधारण महत्त्व असून हा सण आठवडाभर साजरा केला जातो. धुळे व नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासींचे काही प्रमुख सण उत्सव पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. चोवरी आमास (पोळा)

कृषी संस्कृतीशी निगडित असणारा व श्रावणी अमावस्येला येणारा बैल पोळा हा सण नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी लोक उत्साहाने साजरा करतात. पोळ्याच्या दिवशी बैलांना पूर्ण दिवस आराम दिला जातो व त्यांना सजवले जाते. पोळ्याच्या सणाला भिल्ल आदिवासी लोक हंगामातील पहिले पिक म्हणजेच परसबागेत पिकवलेली मकई वाफेवर शिजवून बैलांना नैवद्य म्हणून खाऊ घालतात. कारण या पहिल्या पिकावर त्यांच्याशिवाय दुसऱ्या कोणाचाही हक्क नसतो असे आदिवासी मानतात. याकाळात मकई पिकत आलेली असते व तिचे दाणे पक्व होऊन मकईच्या तुऱ्यांना चंदेरी रंग आलेला असतो. त्याला भिल्लोरी बोलीत होडा चोवर्या असे म्हणतात. त्यावरूनच पोळ्याला

चोवरी आमास असे म्हटले जाते.

२. नोवाया—दोहरो (नवरात्री—दसरा)

नंदुरबार जिल्ह्यातील भिल्ल आदिवासी लोक नवरात्रीला नोवाया असे म्हणतात. भिल्ल समाजात असाही समज आहे की, या नवरात्री म्हणजे मंत्र—तंत्र शिकण्या, शिकविण्याचा पर्वकाल आहे. त्यामुळे भिल्ल समाजात याकाळात भीतीचे वातावरण देखील असते. पूर्वी दसऱ्याच्या दिवशी रेडा गावामोवती फिरवून त्याचा बळी दिला जात असे. आता मात्र ही बळी देण्याची प्रथा नामशेष झाली असली तरी या प्रथेचे प्रतीकात्मक पालन आजही केले जाते. यासाठी गावामोवती भुई कोहळा फिरवून तो फोडला जातो.

३. दिवाळी

धुळे—नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी लोक दिवाळी हा सण नेमक्या तिथीला साजरा करीत नाहीत. सुगी संपल्यानंतर दिवाळीचा सण ते सवडीने साजरा करतात. त्यांची दिवाळी म्हणजे सोंगाडे नाचवणे होय. नवापूर तालुक्यातील 'सोनाग' 'केवडीपाडा' ह्या सोंगाड्य पार्टी तर नंदुरबार तालुक्यातील लोय ही सोंगाड्य पार्टी प्रसिद्ध आहे. सोंगाड्यंना सुपारी दिली जाते आणि उरलेल्या दिवशी सोंगाडे येतात. प्रथम सर्व ग्रामदेवतांचा पूजाविधी झाल्यावर सोंगाडे तयार होऊन खुल्या रंगमंचावर येतात आणि रात्रभर सूर्योदय होईपर्यंत नाचतात. एकीकडे सोंगाड्यंच्या या कलास्वादात सारे चिंब भिजत असताना दुसरीकडे लक्ष्मीला प्रसन्न करून घेण्यासाठी 'जुगार' खेळला जातो.

४. होळी

होळी हा नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासींचा सर्वात प्रमुख व महत्त्वाचा सण आहे. आदिवासी भिल्ल जमातीची मूळची होळी ही नंदुरबारच्या अक्कलकुवा तालुक्यातील 'दाब' (मोरीई राह) येथे सर्वप्रथम पेटविली जाते. नंतर अक्राणी तालुक्यातील 'गोवर्या' व 'काकरपाटी' येथे बांबूची होळी पेटविली जाते. त्यानंतर 'भगदरी' (पोद्गी), 'काठी' येथे पौर्णिमेच्या रात्री रात्रभर नाचून झाल्यानंतर पहाटे होळी पेटवतात. पौर्णिमेच्या दिवशी नंदुरबारमधील सपाटीच्या भागात रात्री नऊ दहा वाजता 'डांड' पेटवला जातो. भगदरी, काठीच्या होळीनंतर दुसऱ्या दिवशी मोलगी येथील

सुप्रसिद्ध होळी पेटवतात. त्यावेळी मेलादा (मेळा) फार उत्साहाने साजरा केला जातो. त्यानंतर दुसऱ्या दिवशी जामलीची होळी व मेलादा झाल्यानंतर अक्राणी तालुक्यातील असली, जमान्याची होळी व मेळा साजरा करतात. त्यानंतर अक्राणीतील तनाजा, बुगवाडा या गावांच्या होळ्या व मेलादा फार मोठ्या प्रमाणावर साजरे होतात.८

नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासींची होळी ही मौज मजा करण्यासाठी असल्याचा दाखला ऐतिहासिक देवदेवतापासून मिळतो. मौखिक इतिहासावरून सातपुड्यातील 'दाब' हे शब्द हवेचे ठिकाण 'राजा फानटा' व 'गांडा ठाकूर' या देवतांचे मूळ जन्म ठिकाण आहे. राजा फानटाचे वडील तारहमल, त्यांचा भाऊ पोरबदेव यांना तीन मुली होत्या. त्या तिघींची नावे 'देव-दिवाली तथा रोडाली दिवाली', 'ओली तथा ओली जोगन', व तिसरी 'आगखात्री' असे होते. या तिघी बहिणी तारुण्यसुलभ मजा करणाऱ्या होत्या. या तीन बहिणींपैकी 'दिवाली' व 'ओली' यांच्या लीला चारी खंडात प्रसिद्ध आहेत. याप्रकारे सातपुड्यातील होळी शृंगारिक जीवनाचे तत्वज्ञान सांगणारी आहे. होळीचे मूळस्थान नंदुरबार जिल्ह्यातील अक्कलकुवा तालुक्यातील दाब (मोरीई राह) हे ठिकाण आहे. तर ओलीच्या आईचे म्हणजेच मामाचे गाव सिंदवाडा (इंदोई) गुजरात राज्यात आहे. ओलीच्या गोपीलीलांचा महिमा सर्वत्र माहित असून दर्याकिनारी व डोंगर सपाटीवर तिचे जीवन गेलेले आहे. डोंगर भागात काही ठिकाणी होळीला मुलीचा मान दिला जातो. ओली अत्यंत सुंदर, देखणी व तारुण्याने ओथंबून वाहणारी असल्याने ती सर्वांना मोहित करणारी होती. त्यामुळे बहुतेक ठिकाणी तिला मौजमजा करण्याच्या दृष्टिकोनातून पाहिले जाते. त्यामुळेच आजची होळी साजरी करण्याची पद्धत ही प्रातिनिधिक आहे.९

होळीचा सण म्हणजे आदिवासींचा खरा लोकोत्सव आहे. या उत्सवात मुख्य विधान असते ते होलिका दहनाचे म्हणजेच होळी पेटविण्याचे. आदिवासी भिल्ल जमातीत होळीचा उत्सव पारंपारिक पद्धतीने साजरा होतो. होळी पेटवायच्या दिवशी संध्याकाळी मुले व मुली घरोघरी होळीची स्वागतपर गिते गाऊन जे

मिळेल ते घेतात. मात्र कोणत्याही घरकडून त्यांना रिकाम्या हाती पाठवले जात नाही. होळी पेटवल्यावर कोतवाल दवंडी देतो आणि सगळे गावकरी नटून-धटून ओली (होळी) मातेच्या दर्शनाला जातात. होळीला गुळ, खोबरे डाळ्या, हार कंगन यांचा नैवेद्य अर्पण करतात. दुसऱ्या दिवसापासून होळीचे 'गेर' नृत्य सुरू होते. 'गेर' हे भिल्लांचे होळीनृत्य आहे तर 'दिंडण' हे मेवास इस्टेटीतील राजेशाही नृत्य आहे. हा नृत्यप्रकार एक वर्षात होतो. हे नृत्य फक्त तळोदा' अक्कलकुवा' धडगाव या तालुक्यातील गावांमध्ये सादर होते. अर्थात तापी नदी ओलांडून हे नृत्य सादर होत नाही.

काठीच्या होळीला पहिला मान असल्यामुळे काठीची राजवाडी होळी पेटविल्या शिवाय दुसऱ्या होळी पेटविल्या जात नाहीत. होळीच्या पाचव्या दिवशी होळी विझवण्याचा विधी केला जातो. त्याला 'हुडुली' असे म्हणतात.१० आदिवासी पट्टयत आठ-पंधरा दिवस होळीच्या सणाची धामधूम असते. आदिवासी पावरा समाजात होळी सणाच्या अगोदर गुलाल्या बाजार, भोंगर्या. बाजार आठ-आठ दिवसांनी भारतात. त्यानंतर होळीचा मुख्य सण साजरा होतो. त्यानंतर 'रंगपंचमी', 'मेळादा'चे उत्सव साजरे होतात आणि यानंतर होळी सणाची सांगता होते.

पावरा जमातीचे वास्तव्य असलेल्या परिसरातील काही गावांमध्ये नेहमीचा आठवडे बाजार भरत असतो. मात्र होळी या सणाच्या १५ दिवस अगोदर भरणारा बाजार हा आदिवासींचा 'गुलाल्या बाजार' असतो. या बाजारात आदिवासी लोक होळी सणासाठी लागणारे सामान खरेदी करण्यासाठी येतात. वयस्कर मंडळी या बाजारात एकमेकांच्या कपाळाला गुलाल लावून गळभेट घेतात व राम राम करतात. म्हणून याला गुलाल्या बाजार असे म्हणतात.

गुलाल्या बाजारानंतर होळीच्या आठ दिवस अगोदरचा आठवडे बाजार भोंगर्या बाजार म्हणून असतो. या बाजारात परिसरातील पावरा लोक आपापल्या गावातील ढोल घेऊन येतात. ज्या गावाचा ढोल वाजवण्याचा पहिला मान असेल तो ढोल मिरवणुकीत अग्रभागी असतो. ढोलाच्या तालावर लोक नाचत असतात व मिरवणूक मंदिराजवळ आल्यावर तेथे प्रथम

क्रमांकाचा ढोल पोहोचतो. त्यानंतर मानाच्या क्रमानुसार त्या-त्या पाडव्यांचे पोलीस पार्टील देवळातील देवतांची पूजा करतात. या बाजारात देखील होळीच्या साज सामानाची खरेदी होते.

गुलाल्या बाजार व भोंग्यां बाजारानंतर होळीच्या मुख्य सणाला सुरुवात होते. पावरा जमातीमधील होळी हा सर्वात मोठा सण आहे. आदिवासी पट्टबतील सर्व पाडव्यांवर होळी पेटवतात. परंतु काही विशिष्ट गावांमध्ये किंवा पाडव्यांमध्ये होळी दहनाचा खास आगळवेगळा कार्यक्रम असतो आणि त्यास विशिष्ट अशी पार्श्वभूमी असते. होळी पेटल्यानंतरच्या पाचव्या दिवसापासून आदिवासी पट्टबत रंगपंचमीचा उत्सव मोठ्या धामधुमीत सुरू होतो. रंगपंचमीच्या दिवशी आदिवासी लोक एकमेकांच्या अंगावर रंग उधळतात. तसेच एकमेकांना गुलाल व रंग लावून रामराम करून गळभेट घेतात. वर्षभरातील भांडण-तटे, हेवे-दावे विसरून रंग उधळण्याचा कार्यक्रमात अबालवृद्ध सामील होतात. रंगपंचमीचा कार्यक्रम दुपारपर्यंत चालतो. त्यानंतर गोट खाण्याच्या (बोकडाचा बळी देऊन त्याच्या शिजवलेल्या मटणाचा प्रसाद सर्वांना वाटणे) कार्यक्रमास सुरुवात होते. होळीची सांगता म्हणून प्रत्येक पावरा जमातीच्या पाडव्यांवर गोट खाण्याचा कार्यक्रम ११ साजरा होतो.

आदिवासी लोकनृत्य

जगातील बहुतेक राष्ट्रांना लोकनृत्याची समृद्ध व वैशिष्ट्यपूर्ण परंपरा आहे. भारतातही आदिवासी जमातींमध्ये व बहुजन समाजात लोकनृत्याची प्रदीर्घ परंपरा आहे. त्याप्रमाणेच महाराष्ट्र राज्यालाही लोकनृत्याची समृद्ध परंपरा असून वेगवेगळ्या भागातील विविध लोकनृत्य त्या-त्या प्रदेशाची विशेषता आणि लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडवतात. आदिवासी समाजातील लोकनृत्य देखील प्रसिद्ध आणि लोकप्रिय आहेत. ज्या वाद्यांच्या साथीने ती केली जातात त्या त्या नावाने लोकनृत्य ओळखले जातात. आपल्या खडतर अशा कष्टमय जीवनात नृत्य संगीताच्या धुंदीत आनंद शोधण्याची आदिवासींची जीवनशैली असल्यामुळे निरनिराळे धार्मिक विधी, सामाजिक समारंभ साजरे करण्यासाठी तसेच आनंद आणि शोक व्यक्त

करण्यासाठी ते नृत्य करतात. आदिवासींची नृत्ये म्हणजे स्वयंस्फूर्त अंगविशेष अथवा उत्स्फूर्त भावनांच्या ओघात तालबद्ध झालेल्या त्यांच्या शारीरिक हालचाली असतात. या तालबद्ध हालचालीमधून त्यांच्या उत्कट भावना आविष्कृत होत असतात. रानावनातील आणि दर्याखोऱ्या मधील आदिवासींच्या कष्टमय जीवनात त्यांना करमणुकीची अथवा मनोरंजनाची कुठलीच साधने उपलब्ध नसल्यामुळे ते स्वाभाविकपणे नृत्य संगीतात रमून आपला आनंद व दुःख व्यक्त करू लागले. त्यामुळे नृत्य आणि संगीत हे आदिवासींच्या जीवनाचे व संस्कृतीचे अविभाज्य अंग बनलेले आहे. या नृत्यांमध्ये देखील त्यांच्या बोलीइतकेच वैविध्य देखील आहे.

नंदुरबार जिल्ह्यात प्रामुख्याने भिल्ल, पावरा आणि कोकणी या आदिवासी जमातींची लोकसंख्या अधिक आहे. शिवाय त्यांच्या जीवन जगण्याच्या पद्धती देखील वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. मात्र त्यांची लोकनृत्ये अधिक आकर्षक व मनोहारी असून होलिकोत्सवाची नृत्ये विशेष लोकप्रिय आहेत. प्राप्त परिस्थितीनुसार होलिकोत्सवाच्या नृत्याचे स्वरूप बदलते. सपाट प्रदेशात वास्तव्य असणाऱ्या भिल्लांचे 'गेर नृत्य', मेवास इस्टेटीतील 'डिंडण नृत्य' ही होळी प्रसंगी केली जाणारी उत्सव नृत्ये आहेत. होळीनृत्याचा आणखी एक प्रकार म्हणजे 'बाबाबुध्याचे नृत्य' हा आहे. कोकणा या आदिवासी जमातीचे 'डोंगरदेवाचे नृत्य' विवाहप्रसंगी केले जाते. मृत व्यक्तीच्या उत्तरक्रियेला शोकात्म नृत्ये केली जातात. १२ याशिवाय आदिवासी समाजात प्रसंगपरत्वे केली जाणारी इतरही नृत्ये आढळतात.

समारोप

आदिवासी समाजाचे संपूर्ण जीवन हे निसर्गाच्या सानिध्यात व्यतीत होत असल्यामुळे आदिवासींच्या संपूर्ण जीवनावर निसर्गाचा प्रभाव दिसतो. त्यामुळे निसर्गातील सजीव-निर्जीव घटकांना देव मानून आदिवासी त्यांना पूजतात. याप्रकारे आदिवासी संस्कृती अतिशय नैसर्गिक जीवनाचे तत्वज्ञान सांगणारी निरागस व विलोभनीय संस्कृती असल्याचे दिसते. सात्विक पद्धतीने जीवनाचा आनंद लुटण्याची प्रेरणा देणारे आदिवासींचे सांस्कृतिक जीवन हे मोहक वाटते.

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 8.014 (IIJIS)

PRINCIPAL
S.S.S. Smt. V.U. Patil Arts &
Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

संगीत, नृत्य व समूह भावनेनी ओतप्रोत असलेले आदिवासी समाजाचे सांस्कृतिक जीवन हे विशुद्ध कलात्मकतेने भरलेले असून त्यात अश्लीलतेला कुठेच थारा नाही. म्हणून निसर्गद्वारे असे म्हणता येते की, आदिवासी समाज व त्यांचे निसर्गाच्या सानिध्यातील जीवन हे जंगलातील वृक्ष, वेळी व फुला-फळा सारखेच नाजूक व रसभरीत आहे.

संदर्भ

१. पुष्पा यशवंत गावित, 'पश्चिम खानदेशातील आदिवासी लोकसाहित्य', प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, २०११, पृ. १८९-१९१
२. किता, पृ. ४२-४५
३. किता, पृ. ४५-४८
४. किता, पृ. ४८, १९७
५. डी.जी.पाटील, 'पावरा समाज व संस्कृती', भाषा संशोधन - प्रकाशन केंद्र, बडोदा, १९९८, पृ. ८८
६. किता, पृ. २४
७. उपरोक्त, पुष्पा यशवंत गावित, 'पश्चिम खानदेशातील आदिवासी लोकसाहित्य', पृ. १४६
८. नाहार कंद, 'होळी विशेषांक', 'संपादकीय-होळी बाय रिगणी डोलाप्यो', मानव मुक्ती ट्रस्ट, मुंबई, १९९७, पृ. ६-७
९. गोविंद गारे, 'सातपुड्यातील भिल्ल : ऐतिहासिक आणि सामाजिक मागोवा', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, पृ. ५४
१०. उपरोक्त, पुष्पा यशवंत गावित, 'पश्चिम खानदेशातील आदिवासी लोकसाहित्य', पृ. ४९-५३
११. उपरोक्त, डी.जी.पाटील, 'पावरा समाज व संस्कृती', पृ. १०६-११०
१२. उपरोक्त, पुष्पा यशवंत गावित, 'पश्चिम खानदेशातील आदिवासी लोकसाहित्य', पृ. २००-२०२

□□□

PRINCIPAL

T.S.S.'s Smk. V.U. Patil Arts &
Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule